

УДК 327.36(4):069:94(497.15)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/59-1-4>

Поліна ВЕРБИЦЬКА,
orcid.org/0000-0003-3123-0768
професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна) polinaverbytska@gmail.com

ПРОКИНЬСЯ, ЄВРОПО! МУЗЕЙ САРАЄВА ЯК МІСЦЯ АКТИВІЗМУ ПАМ'ЯТІ Й СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

У дослідженні здійснено спробу представлення й аналіз сучасних музейних практик Сараєва у роботі із досвідом війни й травми в умовах пост конфліктного суспільства. Виміри війни та їхнє переосмислення засобами культурної спадщини є важливим напрямом наукових досліджень й сучасних практик культурних інституцій в Україні й світі. Досвід війни 90-х рр. ХХ ст. у Боснії і Герцеговині та музейні практики, які дають змогу реагувати на суспільні потреби при розгляді важких й чутливих питань в умовах війни та пост конфліктів, є важливими в українському контексті. Історичний і політичний контекст боснійських музеїв характеризує їх складну ситуацію після війни, що створює труднощі не лише у фінансовому плані. Простір для діалогу і взаєморозуміння між етнічними спільнотами в межах різних державних утворень відповідно до Дейтонського миру є обмеженим, а лінії розколу мають потужну політичну підтримку. За останні десятиліття низка музеїв у Сараєво підготували експозиції, присвячені війні й облозі міста, що порушує питання їх специфіки й унікальності.

У країні, розділеній за етнонаціональним принципом, Історичний музей Боснії і Герцеговини в Сараєві прагне бути інклюзивною, плюралістичною установою, популяризуючи багатокультурну спадщину країни. Постійна експозиція музею, присвячена облозі Сараєва, з допомогою документів й автентичних предметів, подарованих музею містянами, розповідає про їх повсякденне життя у складних умовах, транслюючи універсальне повідомлення про людську стійкість людей і мистецтво виживання під час війни. Окрім поглиблення розуміння відвідувачами війни у Боснії 1990-х як частини сучасної європейської історії, нова музейна експозиція й цифрова платформа «Прокинься, Європо!» підкреслює роль Сараєва у міжнародній мобілізації як маловідомого виміру війни, демонструючи різні її форми та приклади конкретних ініціатив. Досвід Історичного музею Сараєва у роботі із минулим, що дало змогу йому стати платформою для конструктивного діалогу як на місцевому, так і на міжнародному рівнях, може бути широко використано українськими музеями у контексті висвітлення різних аспектів війни, так і післявоєнної реконструкції. Представлене дослідження базується на аналізі наукової літератури, а також безпосередньому досвіді «польових робіт», здійснених у Сараєві, Боснії та Герцеговині в листопаді 2022 р.

Ключові слова: історичний музей, виставка, пам'ять, діалог, суспільство, війна.

Polina VERBYTSKA,
orcid.org/0000-0003-3123-0768
Professor at the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage
Lviv National Polytechnic University
(Lviv, Ukraine) polinaverbytska@gmail.com

WAKE UP, EUROPE! SARAJEVO MUSEUMS AS PLACES OF MEMORY ACTIVISM AND SOCIAL SOLIDARITY

The study attempts to present and analyze contemporary museum practices in Sarajevo in dealing with the experience of war and trauma in a post-conflict society. The dimensions of war and their rethinking by means of cultural heritage are an important area of scientific research and contemporary practices of cultural institutions in Ukraine and the world. The experience of the war of the 1990s in Bosnia and Herzegovina and museum practices that allow responding to the needs of the public and working with difficult and sensitive issues in war and post-conflict conditions are important in the Ukrainian context.

The historical and political context of Bosnian museums characterizes a difficult situation and their status as public institutions after the war, which creates difficulties not only in financial terms. The space for dialogue and mutual understanding between ethnic communities within the various state entities under the Dayton Peace Agreement is limited, and fault lines have strong political support. Over the past decades, a number of museums in Sarajevo have prepared exhibitions on the war and the siege of the city, which raises questions about their specificity and uniqueness.

In a country divided along ethnic and national lines, the Historical Museum of Bosnia and Herzegovina strives to be an inclusive, pluralistic institution, promoting Bosnia and Herzegovina's multicultural heritage. The permanent exhibition of the Museum of the History of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, dedicated to the siege of Sarajevo,

through documents and authentic objects donated to the museum by the citizens, tells the story of their daily life in difficult conditions, conveying a universal message about human resilience and the art of survival in times of war. In addition to deepening visitors' understanding of the Bosnian war of the 1990s as part of modern European history, the new museum exhibition and digital platform "Wake Up Europe!" highlights Sarajevo's role in international mobilization as a little-known dimension of war, showcasing its various forms and examples of concrete initiatives. The exhibition is devoid of any political coloration, leaving visitors enough space for their own thoughts and interpretations. The experience of the Historical Museum of Sarajevo in dealing with the past, which allowed it to become a platform for constructive dialogue both locally and internationally, can be widely used by Ukrainian museums in the context of covering various aspects of the war and post-war reconstruction. The presented research is based on the analysis of scientific literature, as well as the direct experience of "field work" carried out in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina in November 2022.

Key words: historical museum, exhibition, memory, dialogue, society, war.

Постановка проблеми. 2022 рік вже вписано в літопис української історії як рік стійкості, мужності й згуртування Українського суспільства у відсічі кривавій путінській агресії. Сараєво, столиця Боснії і Герцеговини, у цьому ж році відзначило 30-ту річницю облоги свого міста, пам'ять про яку все ще жива серед його мешканців. Боснійська війна, яка розпочалася у 1992 році з облоги Сараєва сербськими військами і призвела до загибелі понад 100 000 людей, назавжди зберегла свої відбитки у пам'яті боснійського суспільства, незважаючи на тривалий відрізок часу, що минув з тих пір.

Із цим боснійським містом, багатокультурною перлиною Балкан, пов'язана ще одна важлива сторінка минулого ХХ століття – вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини Софії боснійським сербським студентом Гаврило Принципом під час їх доленосного візиту до Сараєва в червні 1914. Ця подія ознаменувала початок Першої світової війни, а згодом і кардинальних змін світового порядку.

Сьогодні, у цей складний час випробувань для українців, з кожним новим повідомленням про злочини російських найманців проти людяності у світовому медійному просторі, наводиться чимало порівнянь путінської агресії в Україні із війною на Балканах у 90-х рр. ХХ ст. Облогу українського Маріуполя експерти порівнюють з облогою Сараєва, а Бучу називають «новою Сребреницею» (Nurduhan, Zorlak, 2022).

Проте головна відмінність полягає у тому, що югославські війни були безпосереднім наслідком розпаду комуністичної держави Югославії, тоді як вторгнення в Україну відбулося через 30 років після розпаду імперії СРСР й проголошення незалежної України. Тогочасне сербське керівництво представляло війну в Боснії як зіткнення цивілізацій між християнством та ісламом; путінська росія ж винаходить інші аргументи агресії в Україні. Паралелі також існують, коли йдеться про масштаби насильства проти мирного населення в обох випадках. Міжнародна система пра-

восуддя чітко кваліфікує злочини у боснійській Сребрениці як геноцид. Щодо України міжнародний трибунал ще очікує на справедливий суд над російськими злочинцями, що стане безперечно епохальною подією перемоги демократії над тоталітаризмом.

Аналіз досліджень. Виміри війни та їхнє переосмислення засобами культурної спадщини є важливим напрямом наукових досліджень й сучасних практик культурних інституцій в Україні й світі. Дослідження травми в музеях зосереджуються в установах, які вшановують пам'ять про історичні події або розташовані на місцях, де вони відбулися (Tunbridge, Ashworth, 1996: 4; Price et al., 2022). Низка наукових досліджень присвячено кураторському відбору експозиційного матеріалу, що викликає співчуття й страждання у відвідувачів через культурну пам'ять (Fields, 2015: 62; Mason et al., 2018: 125). Більшість підходів до травмоінформованої освіти розроблені для формальних шкільних аудиторій й опосередковано стосуються музейної практики у роботі з відвідувачами. Недостатньо досліджень присвячено тематиці впливу травми в музейному середовищі, шляхом взаємодії з емоційно чутливими колекціями й залучення громади до обговорення складних тем (McCarrol et al., 1995: 66; Munro, 2014: 44; Price et al., 2022: 162; Violi, 2012: 36; Zalut, 2018: 4; Brown, 2004: 250).

Однак існують практики, які дають змогу музейним працівникам реагувати на потреби публіки й працювати із важкими й чутливими питаннями в умовах війни та пост конфліктів. Досвід війни 90-х рр. ХХ ст. у Боснії та Герцеговині може допомогти нам краще зрозуміти, що відбувається в Україні, як жити і мати справу з таким спадком.

Мета статті – представлення й аналіз сучасних музейних практик Сараєва у роботі із досвідом війни й травми в умовах постконфліктного суспільства з проекцією на їх використання в українському культурному просторі. Дослідження базується на аналізі наукової літератури, а також

безпосередньому досвіді «польових робіт», здійснених у Сараєві, Боснії і Герцеговині в листопаді 2022 р. Це передбачало ознайомлення з меморіальним ландшафтом міста: відвідання пам'ятників, меморіалів, інших місць пам'яті, важливих для процесу меморіалізації нещодавнього конфлікту, а також музеїв і культурних інституцій. Відвідання музеїв міста, ознайомлення із експозиціями і безпосередня комунікація із музейними працівниками стали основою аналізу.

Виклад основного матеріалу. Ведучи мову про музеї та експозиції, важливо брати до уваги особливості соціально-політичного контексту Боснії та Герцеговини після розпаду Югославії і проголошення незалежних держав. У 1991 році соціалістична Югославія почала розпадатися, що спонукало Боснію та Герцеговину наслідувати приклад Словенії та Хорватії та проголосити незалежність. Внаслідок війни загинуло понад 100 тисяч осіб (SENSE, 2016).

ЄС визнав незалежність Словенії та Хорватії 15 січня 1992 р.; після референдуму 1 березня 1992 року Республіка Боснія і Герцеговина проголосила незалежність від Югославії. Але після цієї історичної події розпочалася громадянська війна, яка призвела до гуманітарної катастрофи, включно з трирічною облогою Сараєва та масових вбивств боснійських мусульман в Сребрениці. Після референдуму серби почали атакувати райони з мусульманською більшістю; їхньою метою було проголосити новий регіон боснійських сербів приєднаним до Сербії. Сараєво було атаковано 5 квітня 1992 року і залишалося в облозі до 26 лютого 1996 року (Riordan, 2010). У відповідь на це впродовж наступних 19 місяців була сформована армія Республіки Боснія і Герцеговина. Проте сили оборони не змогли прорвати облогу, оскільки не мали достатньої військової техніки. Облога Сараєво, визнана найдовшою військовою облогою в сучасній історії. Війна поширилася по всій країні після облоги Сараєво, в результаті чого загинуло близько 100 000 людей. Щонайменше 2 мільйони інших були змушені покинути свої домівки (UN, 1994).

Війна та кровопролиття закінчилися 21 листопада 1995 року, коли боснійські, сербські та хорватські сторони досягли угоди в Дейтоні, Огайо, США. Хоча Дейтон відіграв критичну роль у припиненні конфлікту, він залишив Боснію і Герцеговину з практично неприцездатною державною структурою з надмірною кількістю урядових структур і проблемами суспільної комунікації між різними етнополітичними спільнотами – боснійськими мусульманами, хорватами й сербами.

Мирна угода створила два окремих суб'єкти – Боснійсько-хорватську федерацію і Республіку Боснійських сербів – під керівництвом федерального уряду та ротаційного президента. Криза у фінансуванні культурних установ підкреслює складний характер сучасної боснійської політики. Той факт, що існує 13 окремих міністерств освіти, відсутність національного міністерства культури демонструє, наскільки проблематичною є політична структура країни (Ernst et al., 2003).

Історичний і політичний контекст музеїв характеризує складну ситуацію і їх статус як державних інституцій після війни. Нечіткий і невідзначений статус цих культурних установ, з одного боку, створює труднощі, особливо у фінансовому плані. Проте, з іншого, як зазначають музейні працівники у ході низки інтерв'ю, така ситуація відкриває нові можливості і гарантує незалежність й креативність у їх розвитку.

Другий чинник, що окреслює ситуацію культурних інституцій Сараєва, полягає в тому, що інтерпретації історії та спогадів про війну 1992–1995 рр. у Боснії та Герцеговині загалом є неоднорідними й розділеними за етнічною ознакою. Простір для діалогу і взаєморозуміння між етнічними спільнотами в межах різних державних утворень відповідно до Дейтонського миру є обмеженим і лінії розколу у більшості випадків мають потужну політичну підтримку. За останні десятиліття низка музеїв у Сараєво підготували експозиції, присвячені війні й облозі міста, що порушує питання їх специфіки й унікальності.

Музей історії Боснії та Герцеговини в Сараєво був заснований наприкінці 1945 року як Музей національного визволення Боснії та Герцеговини. Впродовж своєї історії музей неодноразово змінював назву та хронологічно розширював межі своєї діяльності. У 1949 році музей отримав назву «Музей національної революції Боснії та Герцеговини», у 1967 році – Музей революції Боснії та Герцеговини (History Museum of BiH, 2022).

Розташований на околиці міста музей міститься у тогочасній модерній будівлі, побудованій з каменю, металу та скла з плаваючим кубом у центрі. Впродовж тривалого часу музей зібрав значну колекцію артефактів війни, архівів та фотоматеріалів, творів мистецтва, а також був установою для пропагування громадськості ідеології та цінностей соціалістичної Югославії. Після її розпаду музей втратив своє призначення, й більш того, опинився на першій лінії фронту під час війни й облоги Сараєва у 1992–1995 рр. Свідчення того часу залишилися на будівлі музею, яка пронизана кулями та осколками, що перетворює

це місце на живу історію (Е. Гасімбегович, особисте спілкування, листопад 7, 2022).

Після війни й дотепер музей історії Боснії та Герцеговини не є юридично визнаною установою, а відтак не фінансується державою. Таку ж долю поділяють інші культурні установи національного значення – Національний музей, Національна галерея і Національна бібліотека Боснії та Герцеговини. Як зазначила директор музею Елма Гасімбегович, у політичному контексті післявоєнної Боснії та Герцеговини, в якій громадяни етнічно розділені, немає реальної політичної волі підтримувати те, що сприяє спільній спадщині й історії. Це руйнує ідею боснійського суспільства як багатоетнічного. Ця ситуація та політичний контекст ілюструють поламани сходи, холодні приміщення, згорання постійної експозиції до кращих часів та сподівання на довгоочікуваний ремонт (Е. Гасімбегович, особисте спілкування, листопад 7, 2022).

Після перейменування музею у 1993 році на Історичний музей Боснії та Герцеговини змінилася і тематика його діяльності – вивчення історії Боснії та Герцеговини від середньовіччя до сучасності.

Історичний музей Боснії та Герцеговини має на меті збирати, зберігати, досліджувати, презентувати та популяризувати культурну та історичну спадщину Боснії. Незважаючи на те, що він все ще використовує свої ресурси для роботи над темами Другої світової війни, в останні десятиліття музей приділяє особливу увагу подіям сучасної історії, а саме роботі зі складним минулим, пропонуючи різні перспективи щодо питань конфлікту, війни, миру, примирення.

У 2002 році музейні працівники вирішили звернутись до теми боснійської війни й облоги Сараєва, зібравши артефакти, документи, фотографії та особисті спогади містян у 1992–1995 рр. Офіційне відкриття експозиції відбулося у 2003 р. Постійна експозиція «Осажене Сараєво» мала на меті висвітлити повсякденне життя містян під час облоги 1992–1995 років. Слід підкреслити, що експозиція зосереджується не на наративі страждань і жертви, а на стійкості й винахідливості містян у процесі їх виживання у надзвичайних ситуаціях. Вона оповідає про зусилля для задоволення людьми щоденних життєвих потреб не лише у їжі, електроенергії, але й новинах, освіті та культурі, того, чого вони були позбавлені під час війни та прагнули зберегти.

«Музей створено містянами, адже історія облоги Сараєва розповідається через розповіді його мешканців про повсякденне життя, творчість і виживання у складних умовах», – відзначила Elma Hodzic, куратор Історичного музею

(Е. Годзіч, особисте спілкування, листопад 5, 2022). Експозиція представляє не лише фотографії, документи, газети, що ілюструють найважливіші події блокади, але також розкриває історії звичайних людей через артефакти, які вони подарували музею. Серед них – низка імпровізованих пристроїв для приготування їжі, обігріву, виготовлених із різних перероблених матеріалів, що є свідченням креативності та стійкості мешканців міста. Кожен експонований предмет розповідає історію виживання та солідарності. Значне місце на виставці відведено культурним подіям того часу, які відбувалися: афіші вистав, концертів, виставок та інших культурних заходів, організованих під час блокади. Це підкреслює важливу роль мистецтва й культури у найважчі часи людського життя.

Музей прагне налагоджувати партнерство на місцевому й міжнародному рівнях, пропонуючи програми та заходи, які об'єднують різноманітні спільноти і партнерів навколо музейних колекцій на тему історії, пам'яті, культурної спадщини. Установа регулярно організовує виставки, тренінги, семінари та інші заходи з метою відкриття музейного простору для комунікації різних аудиторій. Водночас, як зазначають працівники музею, політичні амбіції й етнонаціональний поділ держави гальмує ці процеси. Зокрема, школярі Республіки Сербської не відвідують музеї Сараєво.

Беручи до уваги нові суспільно-політичні реалії, а також часову дистанцію від трагічних подій облоги Сараєва, команда музею у 2017 р. вирішила переглянути та переосмислити експозицію. Важливо було обговорити нові перспективи розвитку її змісту, структури, дизайну й освітнього використання. З цією метою у червні 2017 р. було організовано дводенний семінар з участю кураторів, істориків, викладачів й архітекторів з Боснії та Герцеговини, а також низки європейських країн. Захід проведено в рамках ініціативи Лабораторії пам'яті (Memory Lab – Trans-European Exchange).

За результатами активної міжнародної співпраці Музеєм історії Боснії та Герцеговини в Сараєво у 2021 році у співпраці з Memory Lab за підтримки Французького інституту й Гете Інституту в Боснії і Герцеговині й за кошти франко-німецького культурного фонду було підготовлено нову експозицію «Прокинсья, Європо! Мобілізація підтримки та солідарності з Боснією та Герцеговиною та її громадянами, 1992–1995 рр.», яка була організована. У рамках виставки було організовано різноманітні заходи, зокрема екскурсії, а також навчальні семінари та лекції для молоді про окремі аспекти теми (Hasimbegovic, Memic, 2021).

Експозиція базується на реальних подіях війни 1992–1995 рр. у Боснії та Герцеговині. Незважаючи на обережність державних урядів і політиків країн Заходу, багато громадян, митців, інтелектуалів, журналістів, парламентарів, неформальних груп і неурядових організацій по всій Європі, вирішили не залишатися сторонніми спостерігачами війни. Це була неоднорідна мобілізація, що поєднувала гуманітарну й громадянську активність у тісній взаємодії із громадянським, культурним та інтелектуальним середовищем Сараєва, що виступило із гаслом «Прокинься, Європа!», закликаючи європейські країни відмовитися від своєї пасивності.

Так під час війни Дизайнерська група «Тріо Сараєво», щоб бути почутою світовою громадськістю, створювала листівки та плакати, які переосмислювали знакові образи популярної культури. Листівка «Прокинься, Європа» адаптувала плакат 1917 року з написом «Прокинься, Америко! Цивілізація закликає кожного чоловіка, жінку і дитину!», закликаючи США вступити у війну в Європі. Плакат Тріо критикує пасивність Європи щодо долі Сараєво і водночас висловлює надію, що Європа розірве свою летаргію. Листівки та постери, зроблені Тріо, були вперше виставлені під час Сараєвського зимового фестивалю 1993/4 (GriffinShare, 2022).

Окрім поглиблення розуміння відвідувачами війни у Боснії 1990-х як частини сучасної європейської історії, історичного огляду суспільної мобілізації як маловідомого виміру війни, нова експозиція прагне стимулювати роздуми над питанням солідарності та яскравих її прикладів для натхнення сьогодні. Виставка підкреслює роль Сараєво у заклику до зовнішнього

світу «Прокинься, Європа!», демонструючи різні форми відгуку у відповідь на цей заклик, як приклади конкретних ініціатив, так і дискусії, які супроводжували цю мобілізацію. Окрім професійних організацій допомоги, підтримка та мобілізація солідарності долучила звичайних громадян, митців, інтелектуалів, журналістів, міста, неформальні групи та громадські організації низки європейських країн.

Кураторський підбір документів експозиції – фотографії, листівки, плакати, газетні статті, листи та інші візуальні документи із понад п'ятнадцяти країн, з письмовими документами різними мовами, підкреслюють європейський вимір солідарності (Hasimbegovic, Memic, 2021).

Візуальне оформлення виставки, її просторова організація й освітлення доповнюють і підкреслюють оповідь. Експозиція складається з кількох взаємопов'язаних та організованих у просторі в просторі окремих тематичних блоків. Домінуюча центральна частина виставкового простору розповідає про становище Сараєво та Боснії і Герцеговини під час війни 1992–1995 рр., культурний опір та заклики до зовнішнього світу відмовитися від пасивності та взяти активну участь у підтримці молодій республіці. Ця частина включає двадцять збільшених документів: фотографії, що символізують культурний опір Сараєва під час облоги; листи та повідомлення, які були адресовані Європі та зовнішньому світу.

Символічне кільце навколо центральної частини представляють статті, присвячені зверненням за підтримкою й дії міжнародної солідарності в період з квітня 1992 року по грудень 1995 року, опубліковані щоденною газетою Сараєво «Oslobođenje» під час блокади. Близько 400 статей зібрано в хронологічному порядку. В експозиції заклики із Сараєво, відображені у документах, плакатах, фотографіях, розміщені по колу й рухаються вгору, намагаючись бути помітнішими й голоснішими. Розташовані на червоному круглому постаменті, вони символізують сяйво і недоступність міста, підкреслюючи це враження червоним освітленням.

Центральна інсталяція оточена довгим газетним кільцем, що представляє хронологію події. Кільце залишається незамкненим, а містить невеликий прохід як символічний і реальний вхід і вихід з осажденного міста.

Усі частини експозиції комунікують з її центральною частиною, створюючи динаміку простору. Зовнішня частина експозиції – тематичні блоки, що представляють міжнародну реакцію на заклики із Сараєва, розташовані поза централь-

Рис. 1. 1994. Фото з колекції «Прокинься, Європа», Сараєво, Боснія і Герцеговина

ною сценою. Вони інформують про різні форми підтримки й основні види діяльності, які характеризували підтримку й мобілізацію солідарності з Сараєвом у Європі.

Окрема зала експозиції присвячена різним прикладам індивідуальної і групової солідарності із Боснією та Герцоговиною, що експонується у десяти розділах: Біженці (допомога біженцям у країнах за межами БiГ); Конвої (організація гуманітарних конвоїв до БiГ); Різні форми підтримки; Поширення інформації (інформування про війну); Демонстрації (демонстрації, зібрання та символічні акції); Політичне втручання; Заяви й повідомлення (підтримки та протесту); Жінки (солідарність з жінками); Культура (культурні заходи); Громадські групи (підтримка громадських і ненаціоналістичних груп і незалежних ЗМІ). Кожен розділ складається зі вступного тексту та документів із супровідними текстами.

Між центральною і зовнішньою частинами експозиції розміщено панелі з окремими прикладами, детально представляючи конкретні приклади груп та ініціатив, які ілюструють різні аспекти цих мобілізацій та взаємодії місцевих та міжнародних учасників. Кожен приклад представлено на окремій панелі, що супроводжується вступним текстом і документами.

Артефакти експозиції підкреслюють важливу роль культурних подій у підтримці та мобілізації солідарності для Боснії та Герцеговини. Вони відображають активне культурне життя Сараєва під час війни, де мистецтво та культура стали вирішальною формою опору проти облоги. В Сараєві та різних європейських країнах діячі культури організували культурні заходи на підтримку Боснії. Наприклад, кампанія «Митці для Сараєво», організована у культурному центрі в Амстердамі у січні 1994 року; «Осінній фестиваль у Сараєво» у Риміні у 1993 році.

Навесні 1995 року в декількох країнах Європи була розпочата кампанія, сформульована в гаслі «Європа вмирає або відроджується в Сараєво». Польський письменник Чеслав Мілош, лауреат Нобелівської премії з літератури 1980 року, написав вірш «Сараєво» у серпні 1993 року, в якому висловив глибоке розчарування тим, що Європа відмовилася від Сараєво. Вірш спочатку був опублікований у польському тижневику, а згодом був перекладений і опублікований в інших країнах. На обкладинці журналу «Новий Спектар», виданого у вересні 1995 року в Сараєво Міжнародним центром миру, вірш опубліковано французькою мовою й графічно оформлено у співзвучності із образами польського гасла «Солідарність».

Розділ експозиції «Дискурси та дискусії «Вставайте, друзі, піднімайте голос!» присвячено більш загальним темам, які стосуються ініціатив підтримки та солідарності. Розділ «Солідарність сьогодні» забезпечує місток у комунікації між 1990-ми та сучасними подіями у світі: що можна і потрібно робити, коли інші люди втягнуті у війну чи інші кризові ситуації? Наскільки сьогодні залишається актуальним заклик «Прокин'ся, Європо!» Цей розділ зосереджується на питанні становища мігрантів і біженців у сучасному світі та представлений мистецькими інсталяціями.

До 30-ї річниці облоги Сараєва у 2022 р. працівники Історичного музею на основі експозиції «Прокин'ся, Європо!» створили цифрову платформу, що має на меті інформування широкого кола світової аудиторії про маловідомий культурний вимір війни в Боснії та Герцеговині з прикладами міжнародної підтримки та солідарності (Hasimbegovic et al., 2022). Цей досвід має також спонукати відвідувачів до роздумів про значення солідарності в сучасних воєнних і кризових ситуаціях, особливо у світлі війни в Україні (Е. Гасімбеґович, особисте спілкування, листопад 7, 2022).

Як зазначила директор музею Ельма Гасімбеґович, робота з воєнним минулим Боснії та Герцеговини є одним із найскладніших питань у етнічно неоднорідному й розділеному суспільстві, в якому пам'ять про війну зацементована в різних етнонаціональних нарративах та є майданчиком подальших розколів (Е. Гасімбеґович, особисте спілкування, листопад 7, 2022). З цією метою музей використовує свою постійну експозицію, а також тимчасові виставки, які служать платформою для зустрічі вчених, митців, молоді, місцевих і міжнародних партнерів для співпраці в різних форматах. Це робить його гнучким і динамічним простором.

Висновки. Ознайомлення із інноваційними підходами в європейській музейній практиці до висвітлення теми конфліктів і воєн у сучасному світі є важливими в українському контексті. Музеї Сараєва є прикладом того, як постконфліктні суспільства можуть інвестувати в культуру збереження миру. Незважаючи на те, що минуло 30 років після завершення осадження міста, музейні активісти вважають за необхідне присвячувати експозиції цим трагічним подіям минулого. Такі ініціативи є важливими у контексті збереження історичної і культурної пам'яті Боснії та Герцоговини про війну 1992–1995 рр. Беручи до уваги політичні наслідки Дейтонського миру, розділені нарративи й бачення з різних етнонаціональних перспектив, важливо розвивати простір,

який заохочує діалог та конструктивні підходи до роботи з минулим.

Історичний музей Боснії і Герцеговини прагне бути інклюзивною, плюралістичною установою, популяризуючи спільну спадщину й історію різних етнонаціональних спільнот країни, надаючи можливість право голосу й бути почутими усім. У післявоєнні десятиліття музей як незалежна інституція зазнав значної трансформації: від пасивної ролі очікування фінансування до проактивної стратегії «знизу-вгору» (bottom-up strategy), що стимулює його постійний розвиток і творчий пошук.

Ця стратегія відображається у відкритості до місцевої громади, налагодженні співпраці як на місцевому, регіональному, так і міжнародному рівнях. Втілення такого підходу дало змогу перетворити музей на динамічну інституцію, що впроваджує інноваційні підходи до дослідження історії й культурної спадщини, а також реалізує низку місцевих і міжнародних ініціатив. Музей став місцем конструктивного діалогу про минуле, сьогодення та майбутнє не лише на регіональному, але й міжнародному рівнях.

Війна в Україні з новою силою порушила питання солідарності в Європі та світі. Що можна зробити для зміцнення солідарності з суспільствами, які

перебувають в умовах війни та постійних загроз? Представлені у музейній експозиції Історичного музею Сараєва приклади європейської солідарності на культурному фронті під час його облоги у 1992–1995 рр., надихають суспільство й сьогодні. Отож потужна гуманітарна, військова і культурна підтримка у війні з агресором, коли окремі громадяни, громадські організації, неформальні групи й державні структури різними способами висловлюють солідарність з Україною та її громадянами, має стати об'єктом уваги музейних кураторів й різних культурних ініціатив.

Представлення у музейному просторі наративів, що базуються на антропологічному підході та загальнолюдських цінностях, – досвід стійкості людей, виживання у скрутних умовах, важливе у контексті сучасної війни в Україні. При цьому доцільним не обмежуватися місцевими чи національними вимірами, вбудовуючи експозиційний матеріал у широкий міжнародний контекст, поєднуючи різні виміри та зв'язки. Досвід Історичного музею Сараєва у роботі із минулим, що дало змогу йому стати платформою для конструктивного діалогу як на місцевому, так і на міжнародному рівнях, може бути широко використано українськими музеями у контексті висвітлення різних аспектів війни, так і післявоєнної реконструкції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Організація Північноатлантичного Договору. 15 років тому – Дейтонські мирні угоди: віха на шляху НАТО і Балкан, *НАТО*, 2010. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_69290.htm?selectedLocale=uk.
2. Brown, T. P. Trauma, museums and the future of pedagogy. *Third Text*, 18(4), 2004. Pp. 247–259.
3. Ernst, J.Z., Vukicevic B., Jakulj T., Ilich, W. Sarajevo paradox: Survival throughout history and life after the Balkan war. *InterMarium*, 6(3), 2003.
4. Fields, A. Narratives of Peace and Progress: Atomic Museums in Japan and New Mexico. *American Studies*, 54(1), 2015. Pp. 53–66.
5. Fontana, G. War by Other Means: Cultural Policy and the Politics of Corporate Consociation in Bosnia and Herzegovina. *Nationalism and Ethnic Politics*, 19(4), 2013. Pp. 447–466.
6. Gavrankapetanović-Redžić, J. Culture, Memory and Collective Identities in the (Re)Making: The National Museum of Bosnia and Herzegovina. *Acta Slavica Iaponica*, 39(3), 2017. Pp. 71–90.
7. GriffinShare. *Trio Sarajevo Postcards*. 2022. (Online). URL: <https://griffinshare.fontbonne.edu/trio/>
8. Hasimbegovic, E. *The History Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo*. 2022. URL: <https://europeanmemories.net/magazine/the-history-museum-of-bosnia-and-herzegovina-in-sarajevo/>
9. Hasimbegovic, E., Memic, D., Moll, N. *Digital platform “Wake up Europe!”*. History Museum of Bosnia and Herzegovina. 2022. URL: <https://wakeupeurope.ba/about-project/?lang=en>
10. Hasimbegovic, E., Memic, D. *Wake Up, Europe! History Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*. 2021. URL: <http://memorylab-europe.eu/files/2022-03/wakeupeurope-booklet.pdf>
11. Kaljanac, M., Hero, M., Bejdic, A., Custo, A., Husic, A., Leka, A., Hasimbegovic, E. *Opkoljeno: Sarajevo*. Sarajevo: Svjetlost stampa. 2000.
12. Logan, W., Reeves, K. *Places of Pain and Shame: Dealing with ‘Difficult Heritage’*. London: Routledge. 2008.
13. Lozić, V. (Re)Shaping History in Bosnian and Herzegovinian Museums. *Culture Unbound*, 7(1), 2015. pp. 307–329.
14. Mason, R., Galani, A., Lloyd, K., & Sayner, J. Experiencing mixed emotions in the museum: Empathy, affect, and memory in visitors’ responses to histories of migration. In *Emotion, affective practices, and the past in the present*, 2018. Pp. 124–148. Routledge.
15. McCarroll, J. E., Blank Jr, A. S., & Hill, K. Working with traumatic material: Effects on Holocaust Memorial Museum staff. *American Journal of Orthopsychiatry*, 65(1), 1995. Pp. 66–75.
16. MemoryLab. *Memory Lab – Spring – Workshop “Wake up Europe, Sarajevo Calling”*. 2017. URL: <http://www.memorylab-europe.eu/activiti/call-for-applications-memory-lab-spring-workshop-wake-up-europe-sarajevo-calling>

17. Munro, E. Doing emotion work in museums: reconceptualising the role of community engagement practitioners. *Museum and Society*, 12(1), 2014. Pp. 44–60.
18. Nielsen, J. K. The relevant museum: defining relevance in museological practices. *Museum Management and Curatorship*, 30(5), 2015. Pp. 364–378.
19. Nurduhan, A., Zorlak, K. Sarajevo marks 30th anniversary of siege with memories still alive. *Anadolu Agency*, 2022, URL: <https://www.aa.com.tr/en/world/sarajevo-marks-30th-anniversary-of-siege-with-memories-still-alive/2555797>
20. Price, C. A., Makdisi, L., Hutchison, G., Lancaster, D., & Keels, M. Exploring Trauma Responsive Educational Practices in a Museum. *Journal of Museum Education*, 47(1), 2022, Pp. 113–124.
21. Riordan, K. J. Shelling, sniping and starvation: the law of armed conflict and the lessons of the Siege of Sarajevo. *Victoria University of Wellington Law Review*, 41(2), 2010. Pp. 149–178.
22. Rexhepi, P. The Politics of Postcolonial Erasure in Sarajevo. *International Journal of Postcolonial studies*, 20(6), 2018. Pp. 930–945.
23. SENSE. Srebrenica: Genocide in eight acts. 2016. URL: <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>
24. Sharpley, R., & Stone, P. R. *The darker side of travel. Theory and practice of dark tourism*. 2009. Salisbury: Channel View Publications.
25. The History Museum of Bosnia and Herzegovina. *About us*. n.D. URL: <https://muzej.ba/>
26. Tunbridge, J., & Ashworth, G. Dissonant heritage: Managing the past as a resource in conflict. Chichester: John Wiley, 1996, p. 314.
27. United Nations. Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992): *Annex III: Special Units*, 1994. URL: <https://phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-02.htm#Debut>
28. Violi, P. Trauma site museums and politics of memory: Tuol Sleng, Villa Grimaldi and the Bologna Ustica Museum. *Theory, Culture & Society*, 29(1), 2012. Pp. 36–75.
29. Zalut, L. Interpreting Trauma, Memory, and Lived Experience in Museums and Historic Sites. *Journal of Museum Education*, 43(1), 2018. pp. 4–6.

REFERENCES

1. Organizacija Pivnicnoatlantickog Dogovory. 15 rokiv tomu – Dejtons'ki mirni ugodi: viha na sljahu NATO i Balkan [15 years ago – the Dayton peace accords: a milestone on the path of NATO and the Balkans], *NATO*, 2010. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_69290.htm?selectedLocale=uk [in Ukrainian].
2. Brown, T. P. (2004). Trauma, museums and the future of pedagogy. *Third Text*, 18(4), pp. 247–259.
3. Ernst, J.Z., Vukicevic B., Jakulj T., Ilich, W. (2003). Sarajevo paradox: Survival throughout history and life after the Balkan war. *InterMarium*, 6(3).
4. Fields, A. (2015). Narratives of Peace and Progress: Atomic Museums in Japan and New Mexico. *American Studies*, 54(1), pp. 53–66.
5. Fontana, G. (2013). War by Other Means: Cultural Policy and the Politics of Corporate Consociation in Bosnia and Herzegovina. *Nationalism and Ethnic Politics*, 19(4), pp. 447–466.
6. Gavrankapetanović-Redžić, J. (2017). Culture, Memory and Collective Identities in the (Re)Making: The National Museum of Bosnia and Herzegovina. *Acta Slavica Iaponica*, 39(3), pp. 71–90.
7. Griffin Share. (2022). *Trio Sarajevo Postcards*. URL: <https://griffinshare.fontbonne.edu/trio/>
8. Hasimbegovic, E. (2022, March 11). *The History Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo*. URL: <https://europeanmemories.net/magazine/the-history-museum-of-bosnia-and-herzegovina-in-sarajevo/>.
9. Hasimbegovic, E., Memic, D., Moll, N. (2022). *Digital platform "Wake up Europe!"*. History Museum of Bosnia and Herzegovina. URL: <https://wakeupeurope.ba/about-project/?lang=en>.
10. Hasimbegovic, E., Memic, D. (2021). *Wake Up, Europe!* History Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. <http://memorylab-europe.eu/files/2022-03/wakeupeurope-booklet.pdf>
11. Kaljanac, M., Hero, M., Bejdic, A., Custo, A., Husic, A., Leka, A., Hasimbegovic, E. (2000). *Opkoljeno: Sarajevo*. Sarajevo: Svjetlost stampa.
12. Logan, W., Reeves, K. (2008). *Places of Pain and Shame: Dealing with 'Difficult Heritage'*. London: Routledge.
13. Lozić, V. (2015). (Re)Shaping History in Bosnian and Herzegovinian Museums. *Culture Unbound*, 7(1), pp. 307–329.
14. Mason, R., Galani, A., Lloyd, K., & Sayner, J. (2018). Experiencing mixed emotions in the museum: Empathy, affect, and memory in visitors' responses to histories of migration. In *Emotion, affective practices, and the past in the present* (pp. 124–148). Routledge.
15. McCarroll, J. E., Blank Jr, A. S., & Hill, K. (1995). Working with traumatic material: Effects on Holocaust Memorial Museum staff. *American Journal of Orthopsychiatry*, 65(1), pp. 66–75.
16. MemoryLab. (2017). *Memory Lab – Spring – Workshop "Wake up Europe, Sarajevo Calling"*. URL: <http://www.memorylab-europe.eu/activiti/call-for-applications-memory-lab-spring-workshop-wake-up-europe-sarajevo-calling>
17. Munro, E. (2014). Doing emotion work in museums: reconceptualising the role of community engagement practitioners. *Museum and Society*, 12(1), pp. 44–60.
18. Nielsen, J. K. (2015). The relevant museum: defining relevance in museological practices. *Museum Management and Curatorship*, 30(5), pp. 364–378.

19. North Atlantic Treaty Organization. (December 20, 2010). 15 років тому – Дейтонські мирні угоди: віха на шляху НАТО і Балкан [15 years ago – the Dayton peace accords: a milestone on the path of NATO and the Balkans], *NATO*, URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_69290.htm?selectedLocale=uk
20. Nurduhan, A., Zorlak, K. (2022, April 5). Sarajevo marks 30th anniversary of siege with memories still alive. *Anadolu Agency*. URL: <https://www.aa.com.tr/en/world/sarajevo-marks-30th-anniversary-of-siege-with-memories-still-alive/2555797>
21. Price, C. A., Makdisi, L., Hutchison, G., Lancaster, D., & Keels, M. (2022). Exploring Trauma Responsive Educational Practices in a Museum. *Journal of Museum Education*, 47(1), pp. 113–124.
22. Riordan, K. J. (2010). Shelling, sniping and starvation: the law of armed conflict and the lessons of the Siege of Sarajevo. *Victoria University of Wellington Law Review*, 41(2), pp. 149–178.
23. Rexhepi, P. (2018). The Politics of Postcolonial Erasure in Sarajevo. *International Journal of Postcolonial studies*, 20(6), pp. 930–945.
24. SENSE. (2016). Srebrenica: Genocide in eight acts. URL: <https://srebrenica.sense-agency.com/en/>.
25. Sharpley, R., & Stone, P. R. (2009). *The darker side of travel. Theory and practice of dark tourism*. Salisbury: Channel View Publications.
26. The History Museum of Bosnia and Herzegovina. (n.D.). *About us*. URL: <https://muzej.ba/>
27. Tunbridge, J., & Ashworth, G. (1996). *Dissonant heritage: Managing the past as a resource in conflict*. Chichester: John Wiley, p. 314.
28. United Nations. (1994). Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992): *Annex III: Special Units*, URL: <https://phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-02.htm#Debut>
29. Violi, P. (2012). Trauma site museums and politics of memory: Tuol Sleng, Villa Grimaldi and the Bologna Ustica Museum. *Theory, Culture & Society*, 29(1), 36–75.
30. Zalut, L. (2018). Interpreting Trauma, Memory, and Lived Experience in Museums and Historic Sites. *Journal of Museum Education*, 43(1), pp. 4–6.